

Л. Л. Місінкевич
перший проректор з наукової роботи
Хмельницького університету управління
та права, доктор історичних наук, професор

Антифашистський рух опору на Поділлі: сучасна оцінка подій.

Відтворення минулого, оцінка героїчних подій Великої Вітчизняної війни залишаються актуальним для сучасних дослідників історії України у ХХІ сторіччі. Більше двох останніх десятиріч у громадській свідомості наполегливо поширюються упереджені факти, надумані події, вимисли, в яких прагнуть очорнити та дегероїзувати події великої війни. У цьому сенсі особливий акцент робиться на оцінку партизансько-підпільної боротьби проти фашистської Німеччини, яка не мала аналогів у світовій історії і розпочалася з перших днів окупації.

Через 27 днів з початку Великої Вітчизняної війни (18 липня 1941 р.) територія області була окупована. Встановлювався жорсткий окупаційний режим, який ліквідував наукові, культурно-освітні та медичні заклади, зруйнував або використовував промислові підприємства для потреб армії вермахту. На руїнах колгоспів та радгоспів формувались «общинні господарства», які мали забезпечити продовольством загарбників. Поряд із запровадженням величезної кількості податків-поборів з населення, окупанти займалися пограбуванням та мародерством. Військово-поліцейський окупаційний апарат проводив організоване пограбування населення, створюючи нестерпні умови, прирікаючи на голодне вимирання.

Для організації підпільного та партизанського руху на окупованій території області Кам'янець-Подільським обкомом КП(б)У було залишено М. Л. Лаврова – першим і Ф. Л. Маркелова – другим секретарями обласного підпільного партійного комітету, які до війни працювали першими секретарями Михалпільського та Красилівського райкомів партій та І. Н. Холодюка. На підпільну роботу було залишено 21 підпільника для організації 9 підпільних

райкомів партії. Більшість з них загинула або пропала безвісті через низький рівень їхньої спеціальної підготовки [1, с. 202 –203].

З перших днів окупації Проскурова формується підпільна група на цукровому заводі, яку організував Г. М. Мацьков, залишений партійним комітетом для підпільної роботи. До групи входили В. А. Волкотруб, А. М. Янов, М. І. Алексєєв, А. Лаврищук, Н. Мойсєєв та А. Ульянов. Гальмуючи підготовку заводу до виробничого сезону, група ціною життя керівника групи Г. М. Мацькова вивела завод із ладу в день його пуску. У грудні 1941 р. на заводі сформувалася група І. І. Діденка. До її складу увійшли Р. Барвінська, Глущенко, В. Марченко, Н. Ніколаєнко, Шаргородський. Підпільна група І. І. Діденка виводила з ладу допоміжні споруди, кагатні поля, складські приміщення, затримувала навантаження вагонів і відправку готової продукції. Згодом групи об'єдналися. Керівником став М. І. Алексєєв. Після чергової аварії на заводі і псування цукру у вагонах, підготовлених для відправки до Німеччини, були заарештовані і закатовані в тюрмі М. І. Алексєєв та В. А. Волкотруб [2, с 10].

Одночасно з групою Г. М. Мацькова розгорнула боротьбу з фашистами підпільна група на ст. Гречани. Її організатором і керівником став Л. А. Пірковський. До її складу входили Ю. Г. Апанович, Д. С. Горбанчук, А. Ф. Криса, С. Д. Пінський, В. А. Мушат, В. С. Пірковська, Т. В. Пірковський, В. В. Рудаков, К. К. Саварчук, С. К. Саварчук та інші. Поряд з цією групою в Гречанах діяла ще одна група у складі 10 осіб, очолювана В. І. Ручковською. У подальшому вони об'єднались з першою групою. Підпільники протягом осені 1941 р. знищили 3 і вивели з ладу 10 паровозів [3, арк. 8].

Від підривної діяльності залізничників шаленіли фашисти. Для робітників, працівників станції та залізничних бригад було організовано два пропускні пункти. Систематично проводились перевірки робочих місць, допоміжних приміщень та складів. За найменшу підозру – тюрма, розстріл. У застінках гестапо загинули В. І. Ручковська, Б. Ю. Петляк, Х. Нахасов та багато інших патріотів. Незважаючи на окремі невдачі і провали, підпільна група

залізничників працювала до визволення Проскурова від гітлерівських окупантів [2, с. 10 – 11].

У липні 1941 р. в Проскурові виникла і розпочала підпільну діяльність молодіжна група, яку очолив секретар комсомольської організації 3-ї школи П. М. Семенюк. До складу групи входили випускники цієї школи Марія Ченаш, Марія Трембовецька, Федір Назаров та інші. У подальшому група П. М. Семенюка перетворюється у загальноміську молодіжну підпільну організацію, до складу якої входили представники майже всіх шкіл та багатьох промислових підприємств міста. У ході боротьби з ворогом формується керівне ядро підпілля, до якого увійшли П. М. Семенюк, П. А. Вітанов, Ф. В. Назаров. Робота розпочалась з розповсюдження писаних від руки листівок про зведення Радянського Інформбюро, яке отримував П. М. Семенюк із вмонтованого в недіючу плиту радіоприймача «СП 235». За кожним переписувачем матеріалів Інформбюро був закріплений район міста для їх розповсюдження [3, арк. 12].

У середині липня 1941 р. капітан Червоної Армії О. С. Поліщук створив у м. Проскурові підпільну групу, переважно з військовослужбовців, які в перші дні війни були поранені і перебували на лікуванні в Проскурівському військовому госпіталі. При евакуації госпіталю на станції Богданівці ешелон з пораненими розбомбила фашистська авіація. Ті, хто залишилися живими, повернулися у Проскурів до рідних та знайомих. Добувши зброю на військовому складі (3 кулемети, 12 гвинтівок, 13 пістолетів, 6 кулеметних дисків, 5 ящиків патронів, 3 ящики гранат та 50 кг вибухівки), підпільники розгорнули справжню війну на шосейних дорогах Хмельницький – Староконстантинів, Хмельницький – Меджибіж – Летичів, Хмельницький – Михалпіль, Хмельницький – Чорний Острів.

Зрада в групі О. С. Поліщука призвела до втрати 15 підпільників. Ця подія привернула увагу підпільників міста більш старанно відбирати людей до своїх лав. За цих обставин О. С. Поліщук сформував нову диверсійну групу і перейшов у Вовковинецькі ліси, з яких став здійснювати диверсії на залізниці Жмеринка – Деражня – Проскурів [2, с. 13 –14].

На початку вересня 1941 р. в Проскуріві діяло 9 підпільних організацій та груп. Це зумовило необхідність об'єднати координацію їх дії. З цією метою до Проскурова прибув призначений ЦК КП(б)У першим секретарем Проскурівського райкому партії І. К. Ніколюк, якого тут знали як секретаря Дунаєвецького райкому партії. Конспіруючи свою діяльність, він створив підпільний райком партії у сусідньому Михалпільському районі, який тривалий час виконував функції підпільного обкому партії. У кінці 1941 р. група І. К. Ніколюка нараховувала 17 осіб і охоплювала своїм впливом Віньковецький, Новоушицький, Староушицький та Черноострівський райони [4, с. 144 – 145].

Об'єднання Проскурівського підпілля здійснив секретар Чернівецького райкому партії М. А. Храновський. На зустрічі з організаторами проскурівського підпілля, яка відбулася на початку вересня, було домовлено про склад підпільного комітету, до якого ввійшли М. А. Храновський, П. А. Вітанов, П. М. Семенюк, Ф. В. Назаров, І. І. Селиванов. Підпільний комітет розпочав свою діяльність з розстановки членів організації на підприємствах, низці установ, у тому числі фельджандармерії, польовій жандармерії, міській управі. Особлива увага зверталась на організацію роботи підпільної друкарні та захоплення зброї для організації диверсійних заходів. Вплив підпільного комітету поширювався на 26 підпільних груп Городецького, Меджибізького, Фельштинського, Сатанівського, Волочиського, Михалпільського, Оринінського, Красилівського та Ярмолинецького районів [2, с. 12 – 15].

Зважаючи на обмежену кількість листівок, виникла потреба у створенні підпільної друкарні. Вирішення цієї справи було доручено підпільникам друкарні, яких очолював Микола Запалацький. Упродовж тривалого часу їм вдалося ризикуючи життям зібрати друкарський шрифт. Перша друкована листівка була набрана Марією Трембовецькою на квартирі М. Семенка. Згодом підпільну друкарню облаштували у будинку підпільниці Лесьової в с. Копистин [2, с. 15 – 16].

Підпільний комітет особливу увагу приділяв табору військовополонених. Через підпільника О. Ф. Клименка був встановлений зв'язок з табором і розроблений план втечі військовополонених до партизанів. Перша втеча була організована для 43 осіб у Волочиському напрямку. Згодом відбулась втеча військовополонених безпосередньо з табору та полонених, які працювали на мебельній фабриці та Гречанських торфорозробках. Втікачам була відкрита дорога в партизанські загони. Проскурівське підпілля дало цим загонам понад 350 бійців [5, с. 84].

Розгортаючи боротьбу з гітлерівськими окупантами, підпільний комітет проскурівського підпілля на початку 1943 р. вирішив створити партизанський загін «Народний месник» з дислокацією в лісах Держинського, Баранівського та Полонського районів. Командиром обрали М. А. Храновського. Півтора місяця партизанський загін діяв самостійно, а потім злився із з'єднанням І. Є. Скубка [3, акр. 79].

Окупаційна влада після невдач на фронті, численних диверсій у місті, втеч військовополонених, закликів підпільників до боротьби з окупантами шляхом підкупу, шантажу, провокацій зуміла направити на слід підпілля. Почались масові арешти. Після жорстоких катувань, не зрадивши своїх товаришів по підпіллю, були страчені М. І. Трембовецька, О. А. Кшевінська, І. А. Степаненко, М. І. Алексєєв, С. І. Волкотруб, М. С. Гандзишин, О. М. Навроцький та інші. У перестрілці з гітлерівцями 15 квітня 1943 р. загинув П. М. Семенюк [2, с. 19 – 20].

У червні 1943 р. відновлюється діяльність Проскурівського підпільного комітету і налагоджуються зв'язки з підпільниками Проскурівського, Волочиського, Красилівського, Михалпільського, Орининського, Сатанівського, Фельштинського районів. Диверсійна робота спрямовувалася на те, щоб перешкодити окупантам сконцентрувати війська у районі Корсунь-Шевченківського котла. Лише упродовж лютого – перших днів березня підпільники пустили під укіс 8 ешелонів з живою силою і технікою ворога, підірвали 4 склади з снарядами, 4 – з паливом, 2 танки «Тигр», комутатор

військового зв'язку, міст на шосейній дорозі, 3 літаки-бомбардувальники [2, с. 21].

Підпільний та партизанський рух активно розгорнувся на півночі Хмельниччини. Уже в липні 1941 р. в кількох кілометрах від Славути вчитель Стриганської школи А. З. Одуха створив підпільну групу з 12 чоловік, а в лютому 1942 р. на Славутчині діяло 19 підпільних груп [6]. Діяльність підпільників активізувалась у жовтні 1941 р. після повернення до міста лікаря Ф. М. Михайлова (родом з Тули), який до війни разом з дружиною працював у Славутській лікарні, звідки був призваний у армію, коли розпочалася війна. Восени 1941 р. в районі Полтави, вийшовши з оточення, він повернувся до Славути. Працюючи в лікарні, Михайлов організовує з медичних працівників підпільну групу. Згодом ця група об'єднала всі підпільні групи міста, Славутського і Шепетівського районів і налічувала близько 200 осіб. Для керівництва підпіллям було обрано міжрайонний комітет у складі Ф. М. Михайлова, О. А. Горбатюка, К. О. Захарова, А. З. Одухи, В. В. Яворського та інших.

Підпільний комітет став досить впливовою силою у багатьох селах Грицівського, Антонінського, Ізяславського районів, де також були створені підпільні організації. Велику увагу підпільники приділяли роботі серед військовополонених табору, в якому діяла підпільна група [7, арк. 33 – 34]. 14 червня 1942 р. А. З. Одуха організував вихід груп підпільників зі Славутського «Гросс-лазарету». До них приєдналися військовополонені, які під виглядом хворих переховувались в інфекційному та інших відділеннях лікарні. З членів групи та військовополонених був організований партизанський загін під командуванням А. З. Одухи, що налічував на той час близько 100 осіб [8, с. 229 – 230]. Цей день пізніше було вирішено вважати днем створення партизанського загону ім. Михайлова, який до кінця 1943 р. розрісся у велике партизанське з'єднання, що об'єднувало 3000 бійців [6].

22 липня 1942 р. фашистська влада нанесла страшний удар Славутському підпіллю. Був заарештований М. Ф. Михайлов та десять інших учасників підпілля, яких після жорстоких катувань розстріляли у Шепетівці, а

М. Ф. Михайлова стратили в Славутській лікарні перед жителями міста [9, арк. 96 – 97].

За цих обставин Славутське підпілля переносить центр своєї роботи до партизанського загону. Наприкінці грудня 1942 р. було здійснено наліт на військові склади поблизу Славуті. Захоплена вибухівка дозволила партизанам у новорічну ніч 1943 р. пустити під укіс поїзд біля залізничної станції Старий Кривин, внаслідок чого загинуло і поранено понад 100 гітлерівців [5, с. 468]. Партизанська боротьба на Поділлі набирала широких масштабів. Месники Славутського та Шепетівського районів систематично знищували ворожі ешелони з живою силою і технікою, що транспортувалась залізницею. Починаючи з весни 1943 р., окупанти боялися пропускати в нічний час поїзди через Шепетівський залізничний вузол. За період з жовтня до середини грудня 1943 р. партизани пустили під укіс 20 ворожих ешелонів, які прямували до Києва [7, арк. 137 – 138, 218 – 222, 230]. За період діяльності партизанського загону ім. Михайлова народними месниками було здійснено 344 залізничні диверсії [10, арк. 308 – 315].

П'ять партизанських з'єднань, до яких входили 37 партизанських загонів, провели 1 272 бойові і диверсійні операції, знищили 613 ешелонів, бронепоїзд, 539 паровозів, 5 443 вагони з живою силою, технікою, боєприпасами, 335 залізничних платформ, 211 залізничних і шосейних мостів, 2 залізничні станції [11]. Основне місце їхньої диверсійної діяльності стала залізнична ділянка Ровно – Шепетівка, яка забезпечувала зв'язок групи армій «Південь» з Німеччиною. У жовтні – листопаді 1943 р. партизанські загони повністю вивели з ладу залізничну ділянку Тернопіль – Шепетівка, яка не діяла до визволення цієї території [12, арк. 52, 58 – 59, 60 – 68].

З наближенням до північних районів області військ 1-го Українського фронту партизанські загони розгорнули дії з визволення міст і сіл Поділля. У січні 1944 р. загони партизанських з'єднань А.З. Одухи і С.А. Олексенка звільнили районні центри: Славуту, Плужне і Ляхівці (Білогір'я), в лютому – Ізяслав. Велику допомогу у визволенні Поділля надали військам 1-го Українського фронту партизанські загони, які дислокувались у південно-

східних районах області, а також загони ім. Чапаєва, ім. Боженка, які діяли в Чемеровецькому, Орининському, Смотрицькому районах [12, арк. 58 – 59, 81 – 95, 101 – 105].

За мужність і героїзм, проявлений у боротьбі з фашистськими загарбниками звання Героя Радянського Союзу удостоєні І. О. Музальов, Ф. М. Михайлов, М. І. Петров, О. І. Іванов і наші земляки А. З. Одуха та піонер Валя Котик.

Після звільнення Хмельниччини і просування Червоної армії на захід активізувало свою діяльність націоналістичне підпілля та формування УПА, які обстрілювали із засідок офіцерів і червоноармійців, невеликі гарнізони, автоколони і тиллові об'єкти, проводили терористичні акти проти партійно-господарського активу, перешкоджали поставкам сільськогосподарської продукції для потреб Червоної Армії. Антирадянська діяльність українських націоналістів особливо проявлялась у Берездовському, Плужнянському, Славутському, Базалійському, Теофіпольському, Сатанівському, Ляховецькому та Смотрицькому районах, які межували з Рівненською та Тернопільською областями.

Зі свідчень учасників УПА, затриманих у серпні, та вилучених у них документів встановлено, що повстанські загони отримали пряму вказівку від головного проводу проникати в села для проведення серед населення агітації, направленої на зрив заходів зі збирання врожаю та проведення хлібозаготівлі, здійснювати знищення сільськогосподарської техніки, реманенту та паливно-мастильних матеріалів. Зокрема 23 серпня 1944 р. банда в кількості 20 осіб зайшла в с. Голіки Славутського, району підпалила молотарку та півскирди хліба, який не був обмолочений. Після скоєння злочину банда втекла до лісу. Того ж дня на току колгоспу с. Слобідка Сатанівська банда в кількості 20 осіб вивела з ладу комбайн та спалила молотарку, а в с. Хорошево Ляховецького району була спалена молотарка, 8 копиць хліба і виведений з ладу трактор. 11 жовтня в с. Юзьківці Плужнянського району бандити спалили молотарку, вивели з ладу трактор. Знищили документацію сільської ради та закидали гранатами квартиру директора МТС [13, арк. 94 – 101]. У село Куяву

Ярмолинецького району увірвалися бандити і почали грабувати колгосп та колгоспників. Забрали 15 пудів цукру, 30 пудів муки, сало. Захопили 3-х червоноармійців та колгоспника Івана Коханенка, які стали на захист колгоспників, роздягли їх у полі і розстріляли. Аналогічна банда, одягнена в червоноармійський одяг, напала на село Міцівці Дунаєвецького району. Пограбували колгосп і колгоспників, відібрали у людей гроші, хліб, сало, а потім вдерлися до хати голови колгоспу і вбили його жінку та сестру, 4-х дітей віком від 4-х до 16 років [14].

Звільнення України від фашистських окупантів призвело до ще більшої активізації націоналістичного підпілля та формувань УПА. Як показував на допиті 29 травня 1945 замначальника відділу «Абвер II» полковник Е. Штольц, «під час відходу німецьких військ з України по лінії абверу особисто Канарисом були дані вказівки про створення націоналістичного підпілля для продовження боротьби з радянською владою на Україні, проведення терору, диверсій, шпигунства. Були дані вказівки про створення складів зброї, продовольства і боєприпасів. Командування вермахту і німецька військова розвідка підтримували з формуваннями УПА зв'язок за допомогою короткохвильових радіопередавачів через дислоковану в Кракові абверкоманду-202, очолювану капітаном Вітцель (Кірні) [15]».

З боку Центрального проводу ОУН роботу координували колишній капелан батальйону «Нахтігаль» кавалер Залізного хреста І. Гриньох та спеціально прибулий з Берліна до Кракова С. Бандера. Тут же з українських націоналістів готували диверсійно-терористичні групи, які потім перекидали у розташування УПА. Як згадував пізніше ад'ютант Р. Шухевича по «Нахтігалю» Ю. Лопатинський («Калина»), закинутий німцями у грудні 1944 р за лінію фронту, він особисто навчав Р. Шухевича вибирати найкращі місця для висадки парашутистів і прийому вантажів, а також облаштовувати злітно-посадочні смуги для літаків «Люфтваффе» [15].

Особливе значення німецька військова розвідка надавала, як показав на допиті 19 вересня 1945 співробітник абверкоманди-202 З. Мюллер, проведенню формуваннями УПА диверсій на залізницях і магістральних автотрасах, якими

перекидалися військові резерви і відповідне спорядження в напрямку фронту. Так, 10 серпня 1944 поблизу смт. Добротвір Кам'янка-Струмільовського (нині – Кам'янка-Бузький р-н) району Львівської області був пущений під укіс ешелон з боєприпасами, 11 серпня у Рівненській обл. підірваний санітарний поїзд № 454, з якого 40 медсестер диверсанти забрали до лісу. В той же день на перегоні Кам'янка – Струмільовская – Ракети в 4 км від станції Ракети внаслідок підризу залізничного полотна сталася катастрофа військового ешелону з боєприпасами. 10 вересня на тій же ділянці упівці пустили під укіс ще один військовий ешелон з боєприпасами, а 12 вересня захопили залізничну станцію Угнів і знищили ешелон з військовим майном. У Станіславській області біля станції Зелена Угнівського району 13 серпня був підірваний ешелон з 40 вагонів з боєприпасами. На початку вересня на ділянці Єзупіль – Галич було вирізано 9 прольотів зв'язку, тричі пошкодженій зв'язок Станіслав – Львів. 23 вересня о 3 год ночі на 160-му кілометрі перегону Отинія – Марківці був підірваний на міні потяг № 901. У ніч на 18 жовтня в Рожнятівському районі Станіславської області було спалено 11 мостів загальною протяжністю 783 погонних метра. У Рівненській області з 25 вересня до 25 жовтня бойовики знищили 179 телеграфно-телефонних стовпів, знищивши близько 9 тисяч метрів ліній зв'язку [15].

У радянському тилу фактично велась «рейкова війна», яку радянські партизани вели на німецьких комунікаціях, але в менших масштабах. Диверсії УПА гальмували наступальні дії Червоної Армії, зриваючи поставки фронту військових контингентів, озброєння та боєприпасів, змушуючи командування знімати з фронту для протидії упівцям боєздатні з'єднання, що грало на руку ворогу. У зв'язку з цим, Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення зняти з Сандомирського плацдарму на Віслі і передислокувати на Волинь і в Галичину з'єднання і частини 13-й і 38-й армій, яким доручалися прикриття транспортних комунікацій і захист населених пунктів від нападів УПА. У той же час за вказівкою голови ДКО у райони Львівської, Волинської, Рівненської та Тернопільської областей були перекинуті підрозділи Внутрішніх військ НКВД (8 стрілецьких дивізій, мотострілецька бригада і кавалерійський

полк) і оперативні працівники з інших областей, а також посилені прикордонні війська на кордоні з Польщею. Додатково для охорони залізниць були виділені дві стрілецькі дивізії Внутрішніх військ НКВС, посилені вісьмома бронепоездами. Для координації боротьби з оунівським підпіллям у західній області УРСР був відряджений замнаркома внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов [15].

Звертаючи увагу на політичну та соціальну неоднорідність упівців, уряд УРСР намагався зняти суспільну напруженість у Західній Україні. Одним із перших таких заходів стало звернення голови президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи та Голови Раднаркому республіки Н. С. Хрущова у лютому 1944 р. У ньому, зокрема, говорилося: «Іменем Уряду УРСР ми гарантуємо всім учасникам так званої УПА ..., які перейдуть на сторону радянської влади, які чесно і повністю порвуть всякі зв'язки з оунівцями, які щиро і цілком відречуться від всякої боротьби і ворожих дій проти Червоної Армії і радянської влади, повне прощення їхньої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною». Звернення знайшло відгук у багатьох упівців – лише за перший рік амністією скористалися 29204 учасники УПА й оунівського підпілля [15].

Сьогодні різні політичні сили намагаються оббріхувати велич здобутків радянського народу у Великій Вітчизняній війні, принизити роль та значення Червоної Армії, яка розгромила фашистську армаду, нівелюють вклад партизанів та підпільників, які самовіддано боролися з окупаційною владою. І дуже прикро, коли окремі історики та політики не бажають цього бачити, а вишукують окремі історичні факти, які не стосуються святої Перемоги. З перебігу прожитого часу можна сказати, що героїчний радянський народ зумів відстояти мир на нашій планеті, розгромити фашистів, які рвалися до світового панування. І у цій благородній справі є значна частка і наших земляків-хмельничан.

Джерела та література

1. Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) [Текст] / П. Я. Слободянюк, М. П. Вавринчук, Ю. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2007. – 312 с.
2. Гуменюк С. К. Проскурівське підпілля [Текст] / С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1982. – 30 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО) [Текст]. – Ф. П. 487, оп. 10, спр. 42. – арк. 8.

4. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації [Текст]. – Львів : «Каменярь», 1982. – 227 с.
5. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область [Текст]. – К., 1971. – 706 с.
6. Ревіна Л. А. Герой Радянського Союзу Одуха Антон Захарович [Текст]. / Л. А. Ревіна // Шепетівський вісник 14 квітня 2010 р.
7. ДАХМО [Текст]. – Ф. П. 487, оп. 10, спр. 82. – арк. 33 – 34.
8. Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років. Збірник документів і матеріалів [Текст]. – Львів, Каменярь, 1969. – 416 с.
9. ДАХМО [Текст]. – Ф. П. 487, оп. 8, спр. 212. – арк. 96 – 97.
10. ДАХМО [Текст]. – Ф. П. 782, оп. 1, спр. 1. – арк. 308 – 315.
11. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України “Про відзначення 70-річчя звільнення Червоною Армією Хмельницької області від німецько-фашистських загарбників”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odb.km.ua/index.php/ourvid/17>
12. ДАХМО [Текст]. – Ф. П. 487, оп. 17, спр. 1. – арк. 52, 58 – 59, 60 – 68.
13. ДАХМО [Текст]. – Ф. П. 487, оп. 4, спр. 32. – арк. 94 – 101.
14. Українсько-німецькі націоналісти – вороги радянського народу [Текст] // Радянське Поділля 22 листопада 1944.
15. Операція «Перелом». Маловідомі подробиці громадянського конфлікту в Західній Україні [Текст] // 2000 № 51 (443) 19 – 25 грудня 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/aspekty/igry-patriotov/44893>

Велика Вітчизняна війна: уроки історії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників 28 жовтня 2014 року. - Хмельницький: Видавництво Хмельницько-го університету управління та права, 2014. – С. 251 – 262.